

Kłódki ze starego cmentarza żydowskiego w Sanoku

Arkadiusz Kowski

Żydzi w Sanoku

O Żydach w Sanoku dowiadujemy się ze źródeł w 1567¹ roku. Przytoczone źródło to rejestr podatkowy, który wymienia jednego Żyda². Kolejna informacja dotyczy wezwania 7 sierpnia 1676 roku przed sąd biskupi w Brzozowie burmistrza i rajców³. Przedmiotem oskarżenia była zgoda na nabywanie przez Żydów w obrębie miasta domów od katolików (dominationem domos Catholicorum in Circulo Ciuitatis Sanocensis), wykonywanie prac rzemieślniczych (laboribus mechanicis) w czasie uroczystych świąt, wyszynk napojów w niedzielę rano i uroczyste święta podczas nabożeństw oraz zezwalania na ich przebywanie w ratuszu. Czyny te stały w sprzeczności z orzeczeniem trybunału piotrkowskiego w sprawie Żydów przebywających w królestwie.

Najstarsza zachowana księga miejska Sanoka z lat 1685-97 podaje nam wiadomości o istnieniu gminy żydowskiej.⁴ Kolejne lata przynoszą liczne informacje o Żydach mieszkających i prowadzących interesy w mieście. W aktach sporządzonych po wizytacji kościoła parafialnego czytamy o zbudowaniu w 1719 roku murowanej synagogi.⁵ Musiała ona spłonąć, albowiem w 1720 roku August II odnowił przywileje dla Żydów sanockich na osiedlanie się, prowadzenie handlu i wykonywanie rzemiosł oraz budowę synagogi.⁶ Dokument wspomina o spaleniu się dawniejszych dokumentów, których treść potwierdzał. Te same prawa powtórzył kolejny władca – August III w 1754⁷. Dokument wspominał także o utrzymywaniu bożnicy przez Żydów sanockich.

W Księdze Pamięci Żydów Sanockich znajduje się, informacja mówiąca „Przypuszczamy, że w tym ważnym punkcie na skrzyżowaniu między trzema krajami: Ruś, Węgry i Polska znajdowali się Żydzi zanim jeszcze ziemie sanockie włączono do Polski. W każdym razie faktem jest, że w Sanoku znaleziono na grobowcach na „Posadzie” na cmentarzu żydowskim z czasów Kazimierza Wielkiego znaki, że było tam osiedlenie żydowskie jeszcze przed tym okresem. Nagrobki te były pokryte ziemią, ale kilka z nich były jeszcze czytelne dla ludności naszego miasta. Niestety nie posiadamy zdjęć tych płyt i musimy polegać na naszej pamięci”⁸. Niestety informacja

¹ Archiwum Skarbu Królewskiego [w:] Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie; za: KIRYK F. *Sanok. Dzieje miasta*. 1995, s. 222.

² W tym samym czasie obecność Żydów stwierdzono w 32, bądź nawet 35 miastach (na 42 istniejące) królewskich Rusi Czerwonej, za: HORN M. *Działalność gospodarcza i pozycja materialna Żydów czerwonoruskich w świetle lustracji i inwentarzy z lat 1564-1570*. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”. 1972. Nr 82, s. 25-26.

³ BORZEMSKI A. *Archiwa w Sanoku, Jaśliskach, Króliku wołoskim, Hłomczy, Ładzinie i Klimkówce*. 1905, s.19-20 i 56-57.

⁴ KIRYK F. *Sanok. Dzieje miasta*. 1995, s. 222.

⁵ KIRYK F. *Ibidem.*, s. 226.

⁶ HORN M. *Registry dokumentów i eksceptów z metryki koronnej do historii Żydów w Polsce (1697-1795). Tom I Czasy saskie (1697-1763)*. „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”. 1984, s. 5.

⁷ BORZEMSKI A. *Op. cit.*, s.76 oraz HORN M.: *op. cit.*, s. 11.

⁸ Tłumaczenie fragmentu z *Sefer Zikaron le-Kehilat Sanok ve-ha-Siviva* w liście Jakowa Gurfeina do autora z 7 maja

taka, jakkolwiek kusząca, nie może być traktowana jako dowód.

Żydowskie cmentarze

W Sanoku znane są dwa miejsca pochówków żydowskich mieszkańców miasta. Pierwsze to tzw. okopisko, czyli stary cmentarz, położony przy ul. Jagiellońskiej⁹. Pierwotnie plac ten był położony już poza granicami miasta, co zgodne było z tradycją samych Żydów¹⁰, ale przede wszystkim było wymuszone praktyką stosowaną wobec nich na polskich ziemiach od średniowiecza¹¹. Wiadomości dotyczące “okopiska” przy ul. Jagiellońskiej sięgają 1720 roku¹².

Drugim był cmentarz przy ul. Kiczury. Zlokalizowany w pobliżu cmentarza chrześcijańskiego. Stał na nim budynek przedpogrzebowy, stojący tuż obok dzisiejszej bramy.

Według relacji p. Jakowa Gurfeina stary cmentarz nie był użytkowany już przed drugą wojną światową. Zachowały się na nim nieliczne płyty nagrobne¹³. Stan cmentarza w okresie tuż po wojnie opisuje relacja ustna p. Mariana Jarosza, który przyjechał wówczas do Sanoka. Jego zdaniem teren cmentarza otoczony był parkanem z desek. Nie było na nim widać nagrobków. Z informacji podanych przez p. Edwarda Zajęca wynika, że nagrobki ze starego cmentarza posłużyły Niemcom, jako materiał do przebudowy ulic Kościuszki i Jagiellońskiej¹⁴.

We wrześniu 1967 roku na terenie cmentarza żydowskiego przy ul. Jagiellońskiej prowadzono roboty ziemne przygotowując miejsce pod restaurację “Karpacka”. Podczas tych prac znalezione zostały, oprócz nielicznych innych przedmiotów, także żelazne kłódki.

O pracach tych przekazała informacje p. Maria Zielińska pracująca, jako archeolog w Muzeum Historycznym w Sanoku¹⁵.

Ułożenie większości grobów według relacji p. Zielińskiej było niemożliwe do ustalenia, bowiem dolna część cmentarza została zniszczona, zachowało się natomiast ich kilka w jego północno-zachodnim narożniku, tuż przy ulicy Jagiellońskiej, a więc na obrzeżach terenu robót i

2007 roku.

⁹ Dawniej ul. Świerczewskiego.

¹⁰ Jak podaje “Talmud Babiloński” cmentarz powinien znajdować się, co najmniej 50 łokci od osady, za: FIJAŁKOWSKI P. *Obrzędy pogrzebowe Żydów polskich w XVI-XIX w. w świetle badań archeologicznych*. “Funeralia Lednickie. Kobieta-Śmierć-Mężczyzna”. 2003, Spotkanie 5, s. 366.

¹¹ Synod wrocławski w 1267 r. nakazał utworzenie dzielnic żydowskich otoczonych murem lub fosą. W 1279 r. synod w Budzie potępił swobody Żydów na Węgrzech, w Polsce, Dalmacji, Kroacji, Sławonii, we Włodzimierzu i Haliczu. W 1285 r. synod łęczycki powtórzył postanowienia obu poprzednich synodów.

¹² KIRYK F. *Op .cit.*, s. 226.

¹³ Według słów Jakowa Gurfeina w liście do autora datowanym 24 grudnia 2006 roku, Niemcy nie zniszczyli płyt nagrobnych na starym kirkucie w trakcie okupacji. Miały one przetrwać wojnę.

¹⁴ ZAJĄC E. *Szkice z dziejów miasta. Część druga*. 2000, s. 216.

¹⁵ Relacja p. Marii Zielińskiej, archeologa w MH w Sanoku w posiadaniu autora. Pobyt p. Zielińskiej na kirkucie trwał jedynie kilka godzin, ze względu na prace archeologiczne prowadzone przez nią wówczas w Lesku. Stąd krótka i siłą rzeczy zdawkowa relacja na ten temat. Poza tym dodać należy, że w momencie przybycia jej na teren cmentarza roboty ziemne były już bardzo zaawansowane, przy udziale ekipy około 10 robotników i koparki. Notatkę dotyczącą zgłoszenia p. Chruszcza oraz tego, co udało się odnaleźć na cmentarzu, sporządził p. Stefan Stefański, ówczesny dyrektor MH w Sanoku. Niestety po jego śmierci, nie udało się jej odnaleźć podczas porządkowania pozostawionych

zarazem samego cmentarza. Mogiły były ułożone w kierunku NNW-SSE. Jest to zgodne z ułożeniem pochówków na innych cmentarzach w kraju.¹⁶ Niestety ze względu na przypadkowość tych znalezisk, prace budowlane pozbawione były nadzoru archeologicznego, nie można określić, jak dokładnie zlokalizowane były kłódki w poszczególnych grobach. Zostały one zebrane w jedno miejsce przez robotników¹⁷. Gdyby nie interwencja miejscowego pasjonata historii i regionalisty p. Chruszcza, prawdopodobnie nie zostałyby w ogóle zabezpieczone.

W grobach żydowskich na terenie Polski znajdujemy fragmenty ceramiki, naczynia, monety, noże i kłódki¹⁸.

O tych ostatnich najszerzej zdaje się jak dotąd, pisał Paweł Fijałkowski dzieląc je według kształtu korpusu i kabłąka na 29 typów¹⁹. W artykule będę posługiwał się tą klasyfikacją.

Na terenie wszystkich cmentarzy żydowskich w Polsce, na których prowadzone były prace archeologiczne, odnaleziono kłódki. Najwięcej, bo prawie 400 odkryto w Lutomiersku²⁰. Według wywiadów przeprowadzonych przez Fijałkowskiego zwyczaj wyposażania grobów w kłódki znany był jeszcze w okresie przed II wojną światową. Z relacji uzyskanych przeze mnie od p. Gurfeina wynika, że w tym samym okresie w Sanoku, zwyczaj ten nie był już praktykowany (przypis list Gurfeina). Nie jest wiadome, w jakich krajach obyczaj występował²¹, ani w jakim przedziale czasowym. Jego interpretację wywodzi się z tekstów religijnych. Z czasem motywacja religijna przeistoczyła się w tradycję ludową.

Z wywiadów zebranych przez Fijałkowskiego dowiadujemy się, że kłódki kładziono zmarłym na usta, aby nie mówili na tamym świecie, co się dzieje tutaj lub, by nie mówili złych rzeczy²². Piotrowski twierdzi, że wyposażanie grobów w kłódki może być świadectwem zabobonnej wiary w świat duchów i zabezpieczać żyjących przed powrotem duszy zmarłego²³. Zwyczaj ten według niego miał powstać w XVI wieku pod wpływem rozpowszechniania się wśród Żydów polskich kabały.

przez niego dokumentów.

¹⁶ Por. FIJAŁKOWSKI P. *Obrzędy pogrzebowe Żydów polskich w XVI-XIX w. w świetle badań archeologicznych*. "Funeralia Lednickie. Kobieta – śmierć – mężczyzna". 200, Spotkanie 7, s. 362.

¹⁷ W kilku grobach, które pozostały nietknięte widoczne były resztki desek i kłódki. Zostały one wcześniej odłożone przez robotników, na prośbę p. Chruszcza, potwierdzoną później przez pracowników Muzeum Historycznego. W ich obecności wydobyto jeszcze kilka znalezisk.

¹⁸ FIJAŁKOWSKI P. *Obrządek pogrzebowy Żydów polskich w świetle badań archeologicznych*. "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego". 1989, Nr 3 s. 25-42. Por.: BOROWSKA-STRUGIŃSKA B. Uwagi na temat niektórych elementów obrządku pogrzebowego ludności żydowskiej pochowanej na cmentarzysku w Brześciu Kujawskim. "Funeralia Lednickie. Do, ut des – dar, pochówek, tradycja". 2005, Spotkanie 7, s. 233-237.

¹⁹ FIJAŁKOWSKI P. Tamże. s. 29.

²⁰ FIJAŁKOWSKI P. Tamże. s. 34.

²¹ O kłódkach znajdujących w grobach z okresu średniowiecza na terenie Wielkiej Brytanii wspomina Roberta Gilchrist w swoim artykule zamieszczonym w "British Archaeology", Nr 84 z 2005 roku zatytułowanym "Requiem for a lost age".

²² FIJAŁKOWSKI P. *Obrzędy pogrzebowe Żydów polskich w XVI-XIX w. w świetle badań archeologicznych*.

"Funeralia Lednickie. Kobieta – śmierć – mężczyzna". 200, Spotkanie 7, s. 364-5.

²³ SKROK Z. *Kłódki w grobach*. "Spotkania z zabytkami". 1994. Nr 6, s. 26.

W zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku znajdują się 42 kłódki zebrane na starym cmentarzu żydowskim przy ul. Jagiellońskiej. W kartach inwentarzowych opisano je dwojako. Pierwsza grupa (20 sztuk), to kłódki, które “wykopano przy okazji robót ziemnych na tzw. okopisku, tj. na starym cmentarzu żydowskim przy ul. Świerczewskiego, przy okazji plantowania tego terenu” w 1950 roku²⁴. Pozostałe (22 sztuki) opisano, jako “wykopane z grobów żydowskich na tzw. okopisku, przy ul. Świerczewskiego w Sanoku”. Bez podania daty. Tę grupę uznałbym za opisywane przez p. Zielińską w jej relacji²⁵. W inwentarzu określono datowanie tylko drugiej grupy. Wszystkie należące do niej obiekty zostały uznane za wyroby dziewiętnastowieczne.

Według klasyfikacji Fijałkowskiego sanockie zbiory kłódek należą do następujących typów: 1 (2 szt.), 2 (5 szt.), 3 (3 szt.²⁶), 5 (1 szt.), 6 (5 szt.), 8 (3 szt.), 9 (1 szt.), 12 (3 szt.), 13 (1 szt.), 28 (1 szt.). Łącznie daje to 25 sztuk odpowiadających przedstawionej klasyfikacji.

Typ 1 reprezentują obiekty w formie okrągłej rurki. W jednym jej wylocie umiejscowiony jest otwór na śrubę, przy pomocy której była otwierana. Z boku przymocowany przy pomocy nitu, kabłąk w formie haczyka. Proporcje prostej i wygiętej części haczyka są mniej więcej równe.

Typ 2 ma budowę podobną do poprzedniego. Odróżnia je budowa kabłąka, którego część prosta jest dwukrotnie dłuższa od zakrzywionej.

Typ 3 podobnie jak poprzednie ma korpus w formie rurki. Od góry wzmocnionej przez płaską nasadkę, do której przymocowano półokrągły kabłąk.

Typ 5 w przekroju ma wygląd półwalca. Do niej na nasadce przymocowany jest półokrągły kabłąk. Otwór na kluczyk, odmiennie niż w dotychczas opisywanych wyrobach, ulokowany został w dodanym z boku, wydłużonym pierścieniu.

Typ 6 posiada korpus w kształcie półwalca, z nakładanymi trzema płaskimi obręczami. Na jednym z krótkich boków znajduje się wysunięty pierścień osłaniający otwór na kluczyk. Półokrągły kabłąk przymocowany jest do nasadki.

Typ 8 tworzą kłódki w kształcie prostokąta. Zamknięte są półokrągłym kabłąkiem. Otwór na kluczyk umieszczony jest w jednym z większych boków, w wydłużonej osłonie o trapezowym przekroju.

Typ 9 to kłódki o kształcie zbliżonym do prostokąta. Z jednej strony szerszy bok jest płaski, a z drugiej silnie, nieregularnie wybrzuszony. Z węższego boku znajduje się otwór na kluczyk. Kabłąk ma kształt prostokątny z zaokrąglonymi narożnikami.

Typ 12 ma korpusy o kształcie prostokątnym, z nakładaną poziomą opaską. Po jednej stronie jest otwór na kluczyk. Półkolisty, spłaszczony kabłąk umocowany jest w nasadce.

²⁴ Data taka widnieje w kartach inwentarzowych. Nie podano dni ani miesiąca, w którym miały być prowadzone te prace. Daty wpisów do inwentarza pomiędzy 18 a 20 stycznia 1955 roku.

²⁵ Nie ma przy nich daty wpisu do inwentarza.

²⁶ Jedną z nich ewentualnie można określić, jako typ 3a ponieważ podobna występuje u Fijałkowskiego; w tym

Typ 13 to kłódki z korpusem o pokroju trójkątnym, płaskie z obu stron. Kabłąk przytwierdzony jest wzdłuż jednego z boków trójkąta na wystającej nasadce.

Typ 28 charakteryzuje korpus w kształcie kuli. Od góry na wypustkach przymocowany jest półokrągły kabłąk.

Poza przypisanymi do konkretnych typów przez Fijałkowskiego, w Sanoku znajdują się także kłódki, które można określić, jako warianty obiektów w nim występujących. Do takich zakwalifikowane zostały:

Typ 1a

Typ podstawowy posiada pogrubione oba końce korpusu; W podtypie 1a nie ma dodatkowej opaski od strony wpustu kabłąka.

przypadku jednak przekrój korpusu nie jest okrągły, lecz spłaszczony od góry.

Typ 5a

Otwór na kluczyk z przodu korpusu, ale nie w tulejce, tylko bezpośrednio w korpusie. Natomiast kształt korpusu, jego przekrój, jak również przekrój kabłąka są jednakowe.

Typ 6a

Ten typ nie posiada tulejki wyprowadzonej z boku korpusu, służącej do wkładania klucza.

Typ 6b

Identyczna jak typ 6a, lecz u dołu korpusu widoczne są fragmenty grzebienia wzmacniającego korpus.

Typ 13a

Kształt korpusu również trójkątny. Pałak węższy od typu podstawowego, tj. nie dotyka do brzegów. Ponadto otwór na klucz w wypustce. Taka sama wypustka znajduje się po drugiej stronie korpusu.

Typ 19a

Od typu podstawowego różni się brakiem osłony na otwór klucza.

Typ 19b

Od typu 19 różni się kształtem korpusu, który w tym wypadku jest prostokątny a nie zwężający się ku dołowi.

Typ 19c

Kształt korpusu jak w typie podstawowym, ale klucz posiada wypustkę.

Typ 21a

Różni się od typu 21 pogrubionymi wpustami kabłąka, kabłąk ma przekrój płaski nie okrągły jak w typie podstawowym.

Typ 26a

Od typu podstawowego różni się wypustką na otwór klucza.

Ogromnie ciekawą wydaje się kwestia porównania znalezisk sanockich z innymi tego typu znanymi z wykopalisk archeologicznych. Może dzięki innym przedmiotom wkładanym do grobów

wraz z kłódkami można by się pokusić o datowanie przynajmniej niektórych z tych ostatnich. Pozwoliłoby to, w przypadku sukcesu, na dodatkowe określenie dat funkcjonowania sanockiego starego cmentarza żydowskiego.